

АНАЛІЗ СУЧАСНИХ ПІДХОДІВ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ЕКОЛОГІЧНА СВІДОМІСТЬ МАЙБУТНІХ СУДНОВОДІІВ»

ANALYSIS OF MODERN APPROACHES TO DEFINING THE CONCEPT OF “ENVIRONMENTAL AWARENESS OF FUTURE NAVIGATORS”

Стаття присвячена проблемі аналізу дефініції екологічної свідомості у філософських, психологічних та педагогічних джерелах. Констатовано, що глобальна екологічна криза призвела до невідворотних наслідків забруднення навколишнього середовища. Запропоновано вирішення цієї проблеми на особистісному рівні, що стає можливим через впровадження чіткої освітньої політики на усіх рівнях. Закцентовано на необхідності екологізації сучасної освіти майбутніх фахівців у процесі професійної підготовки, а особливо майбутніх судноводіїв. Попри наявність низки праць, присвячених екологічній освіті майбутніх судноводіїв, аналіз літератури з проблематики показав недостатнє дослідження проблеми формування саме екологічної свідомості майбутніх судноводіїв. Встановлено, що концепт «екологічна свідомість» досліджується на межі різних наук: філософії, психології, соціології, педагогіки. З позиції філософії, поняття екологічна свідомість є формою суспільної свідомості, світоглядного феномена, тісно пов'язаного з пошуком виходу з екологічної кризи. У психології екологічну свідомість трактують як вищий рівень психічного відображення природного і штучного середовища, свого внутрішнього світу, рефлексії місця і ролі людини в біологічному світі, а також як регуляцію цього відображення. Соціологія керується принципом конкретності та наголошує не на загальному контексті, а саме на функціях та ролі екологічної свідомості. У педагогіці акцент зміщений у напрям екологічних знань, уявлень про взаємозв'язки в системі «людина-природа». Характеристиками поняття екологічної свідомості є активність; інтенційність; здатність до рефлексії; мотиваційно-ціннісний характер; наявність різних ступенів ясності.

У результаті аналізу філософських, психологічних та педагогічних джерел, нами потрактовано поняття «екологічна свідомість майбутніх судноводіїв» як сукупність знань, уявлень майбутнього судноводія про взаємовідношення, взаємозв'язки, взаємозалежності, взаємодії людини зі світом природи та умінь вирішувати професійні завдання, усвідомлюючи причинно-наслідкові зв'язки екологічних проблем.

Ключові слова: екологічна свідомість, екологічна культура, екологізація освіти, професійна підготовка, майбутні судноводії, вищі морські навчальні заклади.

The article is devoted to the problem of analyzing the definition of ecological consciousness in philosophical, psychological, and pedagogical sources. The global environmental crisis has led to irreversible consequences of environmental pollution. The solution to this problem is at the personal level, which becomes possible through the implementation of a clear educational policy at all levels. The emphasis is placed on the need for education ecologization of future specialists in the process of professional training, especially future navigators.

Despite the presence of several studies devoted to the environmental education of future navigators, the analysis of the literature on the issue showed an insufficient study of the problem of the formation of the environmental consciousness of future navigators.

It has been established that the concept of “ecological consciousness” is studied within the boundaries of various sciences: philosophy, psychology, sociology, and pedagogy. From the standpoint of philosophy, the concept of ecological consciousness is a form of social consciousness, a worldview phenomenon closely related to the search for a way out of the ecological crisis. In psychology, ecological consciousness is interpreted as a higher level of mental reflection of the natural and artificial environment, one's inner world, a reflection of the place and role of a person in the biological world, and also as a regulation of this reflection. Sociology is guided by the principle of specificity and focuses not on the general context, but rather on the functions and role of environmental consciousness. In pedagogy, the emphasis is shifted to the direction of ecological knowledge, and ideas about relationships in the “man-nature” system. Characteristics of the concept of environmental consciousness are activity; intentionality; ability to reflect; motivational and valuable nature; the presence of different degrees of clarity.

As a result of the analysis of philosophical, psychological, and pedagogical sources, we interpreted the concept of “ecological consciousness of future navigators” as a set of knowledge, and ideas of the future navigators about relationships, interrelationships, interdependence, human interaction with the natural world, the ability to solve professional tasks, being aware of cause and effect connections of environmental problems.

Key words: ecological consciousness, ecological awareness, ecological culture, education ecologization, professional training, future shipmasters, higher maritime educational institutions.

УДК 37.211.24

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2022/53.2.22>

Попков Б.І.,

аспірант кафедри права та соціально-гуманітарних дисциплін Львівської академії Національного авіаційного університету

Постановка проблеми. Наразі суспільство відчуває наслідки глобальної екологічної кризи, яка виникла у результаті нехтування проблемою екологічної безпеки. Масштабність техногенних впливів помітна на планетарному, національному та особистісному рівнях. Безвідповідальна діяльність людини призвела до змін клімату, забруднення світового океану та атмосфери, зменшення

популяції тварин та рослин, вичерпання невідновлювальних природних ресурсів, тощо. В Україні до глобальних проблем додаються радіоактивне забруднення у результаті катастрофи на Чорнобильській АЕС та наслідки військових дій, масштабність яких на сьогоднішній день навіть важко уявити. Особливе місце у визначеній проблемі займає формування екологічної культури

особистості, яка починається з формування екологічної свідомості.

У Законі України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» зазначено, що однією з першопричин екологічних проблем в Україні є «низький рівень розуміння в суспільстві пріоритетів збереження довкілля та переваг збалансованого (сталого) розвитку, недосконалість системи екологічної освіти та просвіти» [7]. Закладам освіти потрібно на всіх рівнях спрямувати зусилля на розвиток екологічних знань та умінь ефективно вирішувати екологічні проблеми. У вищій освіті екологічна підготовка повинна бути обов'язково присутньою, зважаючи на низький рівень освіченості молоді.

Окремою нішею у вирішенні екологічних проблем суспільства є підготовка майбутніх судноводіїв, адже водний транспорт є джерелом забруднення рік, морів та світового океану. Аварії та втрати вантажів, які часто виникають через людський чинник, спричиняють згубний вплив на екосистему. На сьогодні виникає потреба у розвитку екологічної освіченості та впровадженні педагогічних заходів у процес фахової підготовки у вищих морських навчальних закладах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання екологічної освіти, розвитку екологічних цінностей, екологічної відповідальності майбутніх фахівців різних галузей досліджували Я.В. Абсаямова, Н.Б. Грейда, Н.М. Джура, Т.С. Нінова, С.В. Совгіра, М.В. Хроленко, М.С. Швед. Проблеми формування екологічної компетентності були центром наукового пошуку Н.В. Куриленко, Я. О. Логвінової, Л.Б. Лук'янової, Н.А. Пустовіт, І.О. Сяські, Л.М. Титаренко. Проблеми формування екологічної культури фахівця досліджено в працях Т.С. Вайди, Г.Г. Глухова, Н.В. Лисенко. Теоретичні засади екологічної освіти досліджували Г.О. Білявський, В.М. Бровдій, О.З. Злотін, А.М. Львовичкіна та ін.

Існують окремі дослідження вітчизняних науковців щодо підготовки з екологічного напрямку майбутніх судноводіїв (О.В. Гуренкова, В. Жур'ян, А.П. Сваричевська). У працях В. Жур'ян [6] визначено екологічну компетентність майбутніх судноводіїв, визначено педагогічні умови та розроблено авторську структурно-функціональну модель розвитку екологічної компетентності судноводіїв у процесі фахової підготовки. А.П. Сваричевська [14] теоретично обґрунтувала педагогічні умови формування екологічної компетентності майбутніх офіцерів цивільного флоту засобами інтерактивних технологій. О.В. Гуренкова [4] студіювала формування екологічної компетентності майбутніх фахівців водного транспорту в умовах кредитно-модульної системи навчання. Проте, незважаючи на окремі теоретичні напрацювання та практичні

розробки, проблема формування екологічної свідомості майбутніх судноводіїв не була предметом спеціального психолого-педагогічного дослідження.

Мета статті – проаналізувати філософські, психолого-педагогічні джерела з проблеми та окреслити визначення поняття екологічна свідомість майбутніх судноводіїв.

Філософський словник дає наступне визначення поняттю «свідомість» – це «специфічний прояв духовної життєдіяльності людини, пов'язаної із пізнанням, яке робить відомим (свідомим), знаним зміст реальності, що набуває предметно-мовної форми знання» [18, с. 567]. Свідомість є феноменом людської життєдіяльності та має суспільний характер, що виявляється у різних формах свідомості: історичній, правовій, науковій, естетичній, релігійній, екологічній, тощо. Отже, у філософському вимірі концепт «свідомість» є суспільно-історичним продуктом, вищим рівнем духовної активності людини як соціальної істоти, що відзначається відображенням реальності у формі почуттів і мисленневих образів, практичних дій особистості, уявлень, думок, ідей тощо [1, с. 5].

У психології трактування поняття «свідомість» відбувається через акцент на розкриття психологічних механізмів функціонування свідомого та підсвідомого. У «Сучасному тлумачному психологічному словнику» надається широке та вузьке значення: «свідомість – 1) вищий рівень психічного відображення і саморегуляції; звичайно вважається властивим тільки людині як суспільно-історичній істоті; 2) думки і почуття, що індивід усвідомлює в будь-який даний момент» [20, с. 451]. Свідомість характеризується основними ознаками [20, с. 451]: активність; інтенційність – спрямованість на предмет; здатність до рефлексії; мотиваційно-ціннісний характер; наявність різних ступенів (рівнів) ясності. Як зазначає А.М. Львовичкіна, екологічна свідомість має усі характеристики свідомої діяльності людини, але ініційована вона екологічним змістом [11, с. 79].

Професійна педагогіка розглядає поняття «свідомість» як вищу, властиву лише людині форму відображення об'єктивної дійсності, спосіб її відношення до світу і до себе [17, с. 169]. Якщо зіставити «свідомість» та «інтелект», то потрібно зауважити, що «свідомість» ширше поняття, ніж «інтелект», оскільки містить у собі сприйняття, емоції, волю тощо [17, с. 169].

В.О. Скребець виокремлював поняття «буденна свідомість», під якою розумів «повсякденний рівень відображення зовнішнього світу на підґрунті емпіричного (побутового) пізнання явищ дійсності з орієнтацією на здоровий глузд» [16, с. 12]. Екологічна свідомість визначалася

дослідником як складник «буденної» свідомості, екологічна складова дійсності.

Існує значна кількість визначень поняття «екологічна свідомість» у вимірі психології (О. В. Грезе [3], Т. М. Кулик [9], М. К. Романова [12], В. О. Скребець [15, 16]). Так, М. К. Романова визначає екологічну свідомість як «специфічну форму суспільної та індивідуальної свідомості, особливістю якої є психічне відображення штучного довкілля та природного середовища (зокрема, людини як невід'ємного елемента екосистеми), внутрішніх світів (власного та Іншого); рефлексії, переживання щодо місця і ролі людини в світі Природи; здатність до відповідних саморегуляцій та побудови ставлень у системі «Я – світ» [12, с. 24]. Т. М. Кулик трактує екологічну свідомість як «психічне відображення природного середовища, побудову образу світу природи та на цій основі взаємодія людини та природи» [9, с. 7]. Услід за психологами (О. О. Калмиковим, В. І. Пановим, В. О. Скребецем [15, 16]) вчена трактує екологічну свідомість як «вищий рівень психічного відображення природного і штучного середовища, свого внутрішнього світу, рефлексії місця і ролі людини в біологічному світі, а також як регуляція цього відображення» [3, с. 8]. Як бачимо, усі вище зазначені дослідники (О. В. Грезе [3], Т. М. Кулик [9], М. К. Романова [12], В. О. Скребець [15]) визначають концепт «екологічної свідомості» як психічне відображення природного середовища та штучного довкілля, взаємодії людини та природи, саморегуляції цього відображення та взаємодії.

Низка досліджень концепту «екологічна свідомість» існує у філософії. «Філософський енциклопедичний словник» визначає екологічну свідомість як «усталену й усвідомлену систему уявлень про стан природного довкілля, здатність (індивідуальна або колективна) до адекватного розуміння органічного зв'язку між людиною та природою і використання екологічних знань та переконань у всіх без винятку сферах практичної діяльності» [18, с. 189]. Для формування екологічної свідомості невід'ємною умовою є система багатоступеневої й фундаментальної екологічної освіти та пропаганди». Тобто із виміру філософського цей концепт переходить у вимір педагогіки, оскільки лише через педагогічні засоби можливо контролювати та розвивати цінність природи у суспільстві.

О.М. Варго [2] досліджувала формування екологічної свідомості як глобальну соціально-філософську проблему, необхідну умову становлення екологічного суспільства. Учена наголошує на природі як одній з найвищих цінностей, на потребі у формуванні світоглядних концепцій і соціальних відносин, що покликані подолати сучасне відчуження між людиною і природою. У той же час, дослідниця зауважує, що поняття це досить нове, і потреба у ньому виникла через вживання

споріднених понять, таких як «екологічне мислення», «екологічна мудрість», «природоохоронне мислення», які згодом об'єдналися у єдину категорію «екологічна свідомість» [2, с. 12].

Вагомі дослідження екологічної свідомості наявні у соціології. Зокрема, соціологи інтерпретують основне поняття дослідження: як сукупність знань, емоцій та оцінок, що відображають ставлення до природи та установки до дії у екологічно релевантних контекстах (М.В. Шедловська [21, с. 8]); як елемент людського розуму, представлений знаннями та уявленнями про самого себе, наше уявлення про світ (А. Лоусон та Т. Геррод [10, с. 430]); як складник сучасного людського світогляду й масової свідомості, який мотивує й спонукає до екологічно безпечної діяльності в природі (М.М. Кисельов [8]). При тому, соціологія керується принципом конкретності та акцентує увагу не на загальному контексті, а саме на функціях та ролі конкретного суспільного явища.

З позиції професійної педагогіки, «екологічна свідомість» – це «сукупність знань, уявлень людини про її взаємовідношення, взаємозв'язки, взаємозалежності, взаємодії зі світом природи» [17, с. 64]. Екологічна свідомість є основою, на якій базується позитивне відношення до природи, усвідомлення людиною себе як її частини.

У педагогічних дослідженнях концепт «екологічна свідомість» трактується як: сукупність уявлень про взаємозв'язки в системі «людина-природа», відповідних стратегій і технологій взаємодії людини з нею (Ю.О. Саунова [13]); сукупність екологічних уявлень, знань, поглядів, переконань, емоцій, які відображають екологічні умови життя, відносини між людьми та природою в процесі регулювання системи «суспільство – природа», ставлення до природи, а також діяльність людини у навколишньому природному середовищі (М.В. Хроленко [19]).

Деяко інший погляд на інтерпретацію поняття «екологічної свідомості» надає психолог Т.О. Євдокимова, яка розглядає його через компонентний склад. Визначивши складники «екологічної свідомості (усвідомлення особистістю єдності людини і природи; сформованість екологічного світогляду; стимулювання екологічного мислення; система екологічних ціннісних орієнтацій; екологічний зміст та екологічна спрямованість домінуючих ставлень людини до довкілля; здатність діяти в природі відповідно до її законів; відчуття власної відповідальності за природу як національне суспільне надбання; саморефлексія та саморегуляція «Я-самості» у навколишньому середовищі), дослідниця зазначила, що це поняття є «особливим цілісним утворенням, складові компоненти якого перебувають у тісному взаємозв'язку та взаємодії й репрезентують

різні рівні становлення та розвитку досліджуваного психічного феномена» [5, с. 48-49].

Схожа позиція щодо визначення поняття «екологічна свідомість» через розшарування на певні складові елементи простежується і в дослідженні педагога Ю.О. Саунової, яка зазначає, що трактування екологічної свідомості має кілька спрямувань [13, с. 5-6]: світоглядний (матеріалістичне осмислення єдності суспільства і природи); екологічний (визначальне значення способу виробництва матеріальних благ залежно від рівня розвитку виробничих сил і характеру виробничих відносин), морально-естетичний (моральні норми, які регулюють поведінку людини у спілкуванні з природою), правовий (нормативні акти природоохоронного законодавства, у яких відображені інтереси всього суспільства).

Важливим моментом є те, що екологічна свідомість формується за допомогою стимулювання екологічного мислення, у межах якого індивід визначає своє місце та роль у навколишньому середовищі, шукає напрями діяльності та шляхи реалізації. Екологічна свідомість містить в собі наступні елементи: екологічне мислення, екологічну увагу, екологічну пам'ять та екологічну волю. Дослідники екологічної психології запропонували функціональну структуру екологічної свідомості, яка складається з наступних елементів [11]: екологічне цілепокладання; екологічне знання; екологічне планування; екологічне програмування; екологічне прогнозування; екологічне відношення; екологічне самоусвідомлення; екологічна оцінка; екологічна самооцінка; екологічний контроль.

Зарубіжні дослідження поняття екологічної свідомості (environmental awareness) представлені у дослідженні П. Партанен-Гертелла (M. Partanen-Hertell), П. Харью-Аутті (P. Harju-Autti), К. Крефт-Бермана (K. Kreft-Burman) та Д. Пембертона (D. Pemberton) [22], які трактують екологічну свідомість через єдність мотивації, знань та умінь. До складника мотивації відносяться також цінності та відношення, а саме: турбота про екологічні проблеми, розуміння власних можливостей, розуміння відповідальності та готовність діяти. Екологічні знання включають інформацію про екологічні проблеми, знання причинно-наслідкових зв'язків екологічних проблем та інформацію про структурні можливості екологічно чистої діяльності. Уміння включають спроможність діяти у різних сферах діяльності (відходи, транспорт, житло, освіта, політична діяльність, організаційна діяльність); у різних сферах життя (дім, робота, відпочинок, хобі); формування звичок та навмисні дії.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, з позиції філософії поняття екологічна свідомість є формою суспільної свідомості, світоглядного феномена, тісно пов'язаного з пошуком виходу з екологічної кризи. У психології

екологічну свідомість трактують як вищий рівень психічного відображення природного і штучного середовища, свого внутрішнього світу, рефлексії місця і ролі людини в біологічному світі, а також як регуляції цього відображення. У педагогіці акцент зміщено у напрям екологічних знань, уявлень про взаємозв'язки в системі «людина-природа». Характеристиками поняття екологічної свідомості є активність; інтенційність; здатність до рефлексії; мотиваційно-ціннісний характер; наявність різних ступенів ясності.

Підсумовуючи погляди дослідників, ми визначаємо поняття екологічна свідомість майбутніх судноводіїв як сукупність знань, уявлень майбутнього судноводія про взаємовідношення, взаємозв'язки, взаємозалежності, взаємодії людини зі світом природи, умінь вирішувати професійні завдання, усвідомлюючи причинно-наслідкові зв'язки екологічних проблем. Подальші перспективи дослідження вбачаємо в дослідженні компонентного складу поняття «екологічна свідомість майбутніх судноводіїв», виокремлення критеріїв, показників та рівнів сформованості екологічної свідомості майбутніх судноводіїв у процесі фахової підготовки.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Бобовський Р.П. Формування педагогічної свідомості майбутнього вчителя математики : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13 00.04 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Переяслав, 2021. 22 с.
2. Варго О.М. Екологічна свідомість як умова становлення екологічного суспільства : дис. ... канд. філософ.н. 09.00.03 / Харківський університет повітряних сил імені Івана Кожедуба. Харків, 2006. 195 с.
3. Грезе О. В. Особливості формування екологічної свідомості у студентів гуманітарного та технічного напрямів підготовки : автореф. дис. ... канд. психол.н. 19.00.07 / Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2009. 22 с.
4. Гуренкова О.В. Формування екологічної компетентності майбутніх фахівців водного транспорту в умовах кредитно-модульної системи навчання : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Київ, 2009. 19 с.
5. Євдокимова Т.О. Розвиток екологічної свідомості підлітків – учасників скаутівського руху: дис. ... канд. психол.н. : 19.00.07 / Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2007. 221 с.
6. Жур'ян В. Модель формування екологічної компетентності в процесі фахової підготовки судноводіїв. *Перспективи та інновації науки*. 2022. № 6(11). URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/pis/article/view/1534>
7. Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» від 28 лютого 2019 року № 2697-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text>
8. Кисельов М.М., Деркач В.Л., Толстоухов А.В. Концептуальні виміри екологічної свідомості: монографія. К. : Парапан, 2003. 312 с.
9. Кулик Т.М. Системно-динамічні особливості розвитку екологічної свідомості студентів: автореф.

дис. ... канд.психол.н. : 19.00.07/ Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. Острого, 2013. 19 с.

10. Лоусон Т., Гэррод Д. Социология. А – Я : Словарь-справочник [пер с англ. К. С. Ткаченко]. М. : ФАИР-ПРЕСС, 2000. 608 с.

11. Львовичкіна А. М. Основи екологічної психології : навч. посібник. К.: МАУП, 2004. 136 с.

12. Романова М.К. Психологічні умови розвитку екологічної свідомості у дорослому віці : дис. к.психол.н. : спец. 19.00.07 / Житомирський національний агроекологічний університет. 2015. 288 с.

13. Саунова Ю.О. Формування екологічної свідомості студентів природничих факультетів у процесі навчально-виробничої практики : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Кіровоградський держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка, Кіровоград, 2007. 16 с.

14. Сваричевська А. П. Педагогічні умови формування екологічної компетентності майбутніх офіцерів цивільного флоту засобами інтерактивних технологій. *Virtus*. 2017. № 15. С. 148–151.

15. Скребець В.О. Екологічна свідомість: історичний розвиток, сучасний стан, психологічна діагностика. Чернігів. 1997. 66 с.

16. Скребець В.О. Особливості екологічної свідомості в умовах наслідків техногенної катастрофи : автореф. дис. ... д.психол.н. : 19.00.01 / Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2006. 36 с.

17. Словник-довідник з професійної педагогіки / За ред. А.В. Семенової. Одеса: Пальміра, 2006. 272 с.

18. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. 742 с.

19. Хроленко М.В. Формування екологічної свідомості майбутніх вчителів початкових класів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 2007. 22 с.

20. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Х.: Прапор, 2007. 640 с.

21. Шедловська М.В. Екологічна свідомість сучасного українського суспільства: соціологічні виміри : автореф. дис. ... канд. соц. наук : 22.00.04 / Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2014. 22 с.

22. Partanen-Hertell M., Harju-Autti P., Kreft-Burman K., Pemberton D. Raising environmental awareness in the Baltic Sea area. Helsinki, The Finnish Environment Institute, 1999. 128 p.